

Geestelijk leider van wereldformaat

Missio, de Nederlandse tak van de internationale Pauselijke Missiewerken, treurt om de dood van Zijne Heiligheid Paus Johannes Paulus II.

Met dit overlijden is een paus heengegaan die zich – vanuit een groot geloof – op buitengewone wijze toegewijd heeft aan vrede, mensenrechten en dialoog met de andere wereldgodsdiensten. Onmiskenbaar is zijn rol geweest bij de val van het communisme in Oost-Europa. Zijn onophoudelijk protest tegen de communistische machthebbers met als resultaat democratisering van de Oostbloklanden en het einde van de Koude oorlog hebben hem een welverdiende reputatie gegeven. Evenzeer mag de overleden paus geprezen worden om zijn vele vredesoproepen aan de Verenigde Naties, UNESCO en de Europese Unie en zijn niet aflatende inspanningen voor de internationale rechtsorde en de mensenrechten.

Als ‘missiepaus’ die tijdens zijn pontificaat zo’n 106 keer het buitenland bezocht, is hij van grote betekenis geweest voor de katholieke kerkgemeenschappen in de derde wereld. Met de heilig – of zaligverklaring van lokale gelovigen benadrukte hij met alleen hun voorbeeldig religieus leven, maar ook hun rol in het verzet tegen totalitaire ideologieën. Evenzeer verdient hij grote waardering om zijn toenadering tot de andere wereldgodsdiensten, onder meer tijdens de wereldgebedsdagen (1986) in Assisië, maar ook naar aanleiding van de terreuraanval op de Twin Towers in New York in 2001.

Weerbarstig bleef zijn houding ten aaneen van de seksuele moraal, wat tegen de achtergrond van de aidsramp in Afrika als pijnlijk gezien mag worden. Dit terwijl onze kerk de heiligheid en bescherming van menselijk leven voorop stelt en katholieke kerkleiders opheffing van het verbod op het gebruik van condooms bepleiten.

Met het heengaan van Johannes Paulus II verliezen wij een veelzijdige mens, een geestelijke leidsman van wereldformaat die zich vanuit een diep geloof en persoonlijke eenvoud keerde tegen het materialisme en streed voor vrede en verzoening.

Critici en bewonderaars moeten beiden erkennen dat het pontificaat van de in 1920 geboren Karol Wojtyła uitzonderlijk was. Paus Johannes Paulus n was niet alleen dé langst zittende paus van de 20ste eeuw (1978–2005), maar bovendien de eerste niet-Italiaan sinds 1523 en ook de meest reislustige ooit. Verder bracht hij bijna 1500 zalig- en heiligverklaringen op zijn naam, meer dan een van zijn voorgangers op de stoel van Petrus. De mislukte en nog steeds in duister gehulde moordaanval in 1981 maakte hem evenzeer uniek. En daarmee is nog met alles gezegd. Het pauselijke curriculum vitae toont een bijzonder dynamische mens: acteur, dichter, schrijver, wetenschapper, leidsman, filosoof, sporter, zanger. Veelzijdigheid tekende deze man die moeilijk in woorden is te vangen.

In de persoon van paus Johannes Paulus II verenigen zich traditie en moderne tijd soms op verrassende wijze. Zeker, er waren sancties voor theologen die althans in de ogen van Rome te ver voor de kerkmuziek uitliepen, maar aan de andere kant bleek het pauselijke denken openere en creatiever dan kerkelijke veroordelingen deden vermoeden. Hoewel in traditionele en ontoegankelijke geloofstaal gehuld, toonde bijvoorbeeld de apostolische brief *Mulieris Dignitatem* (1988) over de waardigheid van de vrouw een zekere ontwikkeling in het kerkelijke spreken. De gelijkwaardigheid van man en vrouw kreeg er grotere nadruk. In de encycliciek *Laborem Exercens* (1981) over de menselijke arbeid bekritiseerde de paus het kapitalisme, ook met inspiratie uit de marxistische theorie.

Traditionele standpunten rond seksualiteit en voortplanting bleven ondertussen onverkort gehandhaafd en kregen een op kerkvader Augustinus geïnspireerd theologisch kader: de ‘cultuur van de dood’ die vooral in de westerse wereld zou bestaan. Kenmerk van die cultuur was volgens Johannes Paulus de verstoorde relatie tussen mens en God en daardoor ook tussen mensen onderling. Abortus, voorbehoedmiddelen, euthanasie, consumentisme, genotstreven, individualisme, maar ook de doodstraf noemde hij symptomen ervan. In dit perspectief stond zijn steeds sterkere nadruk op de bescherming van het menselijke leven, van eerste conceptie tot natuurlijke dood. De paus wilde daarom ook afstand scheppen tussen kerk en wereld. Zo werden de Duitse bisschoppen in de jaren ‘90 opgedragen diocesane ‘Zwangerschapadviescentra’ te sluiten, waar vrouwen, voorafgaand aan een abortus, een wettelijk verplicht consult moesten ondergaan. De bisschoppen hoopten zo deze vrouwen van hun voornemen af te brengen. Een verklaring uit juli 2003 bijvoorbeeld verbood katholieke politici mee te werken aan wetgeving die het homohuwelijk mogelijk maakte. De overleden paus had desondanks meer oog voor de wereld buiten de kerk dan zijn voorgangers en maakte gebruik van de modernste communicatiemiddelen. Ook stond hij geenszins afwijzend tegenover moderne techniek en wetenschap. Wel bekritiseerde hij niet aflatend het zijns inzien onjuiste gebruik ervan. Juist de combinatie van moderniteit en traditie maakt het moeilijk precies de vinger op deze paus te leggen.

Wereldreiziger

Hoewel paus Johannes Paulus niet als eerste de muren van het Vaticaan achter zich liet was de pastorale reis zijn handelsmerk bij uitstek. Zelf noemde hij het pelgrimschap een wezenlijk kenmerk van de opvolgers van Petrus, die de eenheid van de rooms-katholieke kerk zichtbaar maakt. Wat stijl betreft verschilde zijn optreden sterk van andere 20ste-eeuwse pausen, ook van zijn eveneens reislustige voorganger Paulus VI. Hij bleek een sociaal vaardige communicator. Zo’n 108 keer bezocht de kerkvorst het buitenland. Het talrijkst waren de bezoeken aan Europese landen, waaronder meer dan 20 aan Oost-Europa, bijvoorbeeld Polen, Litouwen, Slowakije en Oekraïne. Een uitgestoken hand richting de nationale orthodoxe kerken in de regio werd pas na binnenlandse politieke druk door deze kerken aangenomen, zo in Roemenië en Bulgarije. Door toedoen van de Russisch-orthodoxe kerk bleef een bezoek aan Rusland een lang geëisterde, maar onvervulde wens. Deze moeizame contacten tekenden de brede oecumenische verflauwing tussen orthodoxie en rooms-katholieke kerk na de val van het communisme in 1989.

Ook in de Derde Wereld was Johannes Paulus veelvuldig te gast, vooral in de jaren ‘80 in Zuid-Amerika en Afrika en in mindere mate in Azië. Belangrijk reismotief vormde de zalig- of heiligverklaring van een lokale gelovige, meestal religieuzen, priesters, bisschoppen of orde-stichters. Als rolmodel onderstreepten zij naast een voorbeeldig religieus leven, bijvoorbeeld ook het verzet tegen totalitaire ideologieën (fascisme en communisme) of de verstengeling van rooms-katholieke kerk en verchristelijkte, nationale cultuur. Een zekere waardering voor gemarginaliseerde, niet-westerse cultuur trad aan het licht bij de heiligverklaring van de Mexicaanse indiaan Juan Diego Cuauhtlatoazin in 2002 en de zaligverklaring van de Spaanse Romazigeuner Ceferino Gimenez Malla in 1997.

Voorhoedespeler

Johannes Paulus leverde een belangrijke bijdrage tot de val van het communisme in Oost-Europa, waarbij een bijzondere rol was weggelegd voor zijn vaderland Polen dat hij vóór 1990 driemaal bezocht. Bij zijn eerste bezoek in 1979 gaf hij een helder signaal af, voor gelovigen en ongelovigen, voor communistische leiders, politieke oppositie en wereldopinie. Met de omschrijving van Chris-

tus als ‘dé sleutel om te begrijpen wie de mens’ ontkende hij het communistisch monopolie op maatschappij en hart en ziel van de burgers, Zulke protestgeluiden verschaften de overleden paus een blijvende reputatie in de regio. Zijn goede roep reikte echter niet zo ver dat zijn morele boodschap brede weerklank vond. Bij een bezoek aan Polen in 1991 klonk zelfs boegeroep, toen hij zijn gehoor in Warschau onder andere voorhield geen voorbeeld te nemen aan hun West-Europese burenen. Een zichtbaar boze paus moest zijn stem verheffen om de menigte stil te krijgen. Het incident liep vooruit op wat ging komen: achter massale kerkelijke vieringen in Oost-Europa gaan uiteenlopende visies op het rooms-katholieke geloof schuil.

Europeaan

De bevrijdingstheologie vormde sinds de jaren ‘80 een bron van Vaticaanse zorg. Zuid-Amerikaanse theologen als Gutiérrez en de gebroeders Boff kwamen in zwaar weer terecht. In het bijzonder hun gebruik van niet-theologische inspiratiebronnen en dan vooral van marxistische theorieën bleek problematisch.

Bij zijn bezoek aan Brazilië in 1980 bevestigde de paus de geïnspireerde keuze van de bevrijdingstheologen voor de armen, maar maakte wel een onderscheid tussen ‘werkelijk christelijke bevrijding’ en de ‘toevlucht tot systemen en ideologieën van menselijke bevrijding’, tussen ‘de christelijke boodschap’ en ‘het politieke gebruik’ ervan. Later, in de jaren ‘90, richtte het Vaticaan zijn pijlen op de Aziatische theologie. De inbedding en uitleg van het christelijke geloof in een dominant boeddhistisch en hindoeïstisch gekleurde cultuur ging té ver. Het gebruik van inheemse geloofstaal door theologen riskeerde immers een afzakking van de christelijke boodschap. Grotere waardering voor de grote wereldreligies en de wederzijdse dialoog betekende voor de overleden paus tegelijkertijd ook nadenken over eigen wortels en eigen identiteit. De verklaring *Dominus Iesus* (2000) staat in het verlengde daarvan.

Vooral de kwestie van de Aziatische theologie maakte duidelijk hoezer het denken van Johannes Paulus eurocentrisch was. Het binnen de westerse, Grieks-Romeinse cultuur tot wasdom gekomen geloof en theologisch denken bepaalden volgens hem hoe het geloof moest worden begrepen, ook binnen niet-westerse culturen. Dit eurocentrisme verklaart niet slechts zijn hardnekkige verzet tegen het seculiere karakter van de Europese grondwet, maar tevens de grote betekenis die hij toekende aan de Poolse rooms-katholieke kerk: de kerk als ‘moeder en leermeester’ van een natie die haar christelijke wortels herkent en erent.

Verzoener

Verzoening karakteriseerde dit pontificaat evenzeer. De dialoog met de wereldgodsdiensten, oecumene en de relatie tussen geloof en wetenschap waren enkele voor Johannes Paulus gewichtige, niet altijd onomstreden thema’s. Er kwam kritiek, zowel binnen als buiten de kerk. De een meende dat de paus meer dan eens een knieval maakte en weer een ander vond hem te terughoudend. De toenadering tot de wereldgodsdiensten kreeg in 1988 een markant gezicht met de wereldgebedsdagen in Assisië, waarmee paus Johannes Paulus een gemeenschappelijke strijd wilde aanbinden met het materialisme, voor de vrede in de wereld. De derde en laatste ontmoeting in 2002 stond in het teken van de terroristische aanval op de Twin Towers in New York op 11 september 2001. Menige geloofsrichting nam er aan deel: hindoes, boeddhisten, shintoïsten, joden en moslims naast orthodoxen, anglicanen en protestanten. In dit verband staat ook de oproep om vergeving voor de zonden van de kerk in 2000, bijvoorbeeld het antisemitisme en de kruistochten. Belangrijke gestes richting joodse gemeenschap waren het bezoek aan de synagoge van Rome in 1986 en de reis naar Israël in 2000. In het Heilig Land bad de overleden paus bij

de klagmuur en bezocht het holocaustmuseum Jad Vasjem. Verzoening met het jodendom bleef echter precar, zo bleek rond de voorgenomen zaligverklaring van ‘oorlogspaus’ Pius XII. Daarnaast kreeg een nieuwe relatie tussen geloof en wetenschap veel aandacht van de overleden Johannes Paulus, wat duidelijk werd rond de heroordeeling van de Italiaanse astronoom Galileo Galilei in 1984. Hij erkende nadrukkelijk de onafhankelijkheid van de wetenschap, maar zodra wetenschappers filosofische conclusies trokken over mens en wereld moesten zij, volgens hem, in gesprek treden met het geloof. In de encycliciek *Veritatis Splendor* (1993) wees de paus op de superieure waarheidsclaims van het geloof en in de encycliciek *Fides et Ratio* (1998) op de scheiding van geloof en verstand die de westerse cultuur zou hebben beschadigd.

Diplomaat

Ook op de wereldbühne ontplooidde de onlangs overleden paus vele activiteiten en daarbij stelde hij bij voorkeur twee aandachtspunten centraal: bevordering van respect voor de internationale rechtsorde en steun voor mensenrechten. Dit kwam onder anders tot uitdrukking in bezoeken aan Verenigde Naties, UNESCO en Europese Unie. Vaak klonk uit de mond van Johannes Paulus II een oproep tot vrede. De Golfoorlog en de oorlog in Irak (1991; 2003) veroordeeld hij, terwijl hij zich inspande om de wereldgemeenschap tot een vreedzame oplossing te bewegen. Maar totaalpacifisme bleef hem vreemd. Tijdens de Verenigde Naties bevolkingsconferenties in Cairo (1994) en Peking (1995) kreeg de overleden kerkvorst veel kritiek te verduren rond het thema vrouwenrechten. De pauselijke diplomaten die trachtten de erkenning van een algemeen recht op abortus te voorkomen schuuden er immers niet voor allianties aan te gaan met islamitische landen. Zeer succesvol was de Heilige Stoel in het aanknopen van diplomatieke betrekkingen. Sinds het aantreden van Johannes Paulus in 1978 verdubbelde het aantal officiële contacten tot bijna 180, waarbij ook het einde van het communisme in Oost-Europa een gunstige context bood. Ingewikkeld bleef de toenadering tot landen als China, Vietnam en Saoedi-Arabië, waar de godsdienstvrijheid onder druk staat.

Erflater

De erfenis van paus Johannes Paulus II is niet ondebeldzinnig. Met veel oog voor de wereld buiten de kerk en gesteund door de massamedia verwierf de communicatief begaafde plaatsvervanger van Christus veel aandacht en zeker ook prestige. De stem van de kerk werd duidelijker hoorbaar. Een aantal prangende kwesties bleef echter voortbestaan. De vormgeving van het rooms-katholieke geloof buiten een West-Europese context stelt vragen aan haar missionaire kracht. Ook de kerkverlating en de opkomst van een sterke evangelicale beweging in Zuid-Amerika bleef zonder adequate tegenmaatregelen. In de westerse wereld heeft de overleden paus de kwestie van individualisering en privatisering van het geloof als probleem benoemd, maar een probaat antwoord kwam er niet. Het is nog te vroeg de betekenis van dit pontificaat voor kerk en wereld op zijn waarde te schatten, maar vast staat wel dat met deze ‘Poolse paus’ een opmerkelijk man van wereldformaat van ons heengaat, vanuit een diep geloof en persoonlijke eenvoud streed hij voor vrede en verzoening en inspireerde velen.

Tekst: Frans Hoppenbrouwers.
Hij is kerkhistoricus en studietoelastenaar bij de Stichting Communicanten

missio

Den Haag – 2 april 2005